

FELSEFE DÜNYASI

2021/ YAZ/SUMMER Sayı/Issue: 73

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, Süreli ve hakemli bir Dergidir.

ISSN 1301-0875

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) *Felsefe Dünyası*'nın Danışma Kurulu/ Hakem Heyetinin doğal üyesidir.

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Levent Bayraktar (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Arş. Gör. Buğra Kocamusaoglu (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Felsefe Dünyası yılda iki sayı olmak üzere Temmuz ve Aralık aylarında yayımlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's Index ve TÜBİTAK ULAKBİM / TR Dizin tarafından dizinlenmektedir

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is Published Biannually. It is indexed by Philosopher's Index and TUBITAK ULAKBİM / TR Dizin since 2004

Adres/Adress

Necatibey Caddesi No: 8/122 Kızılay-Çankaya / ANKARA PK 21 Yenişehir/Ankara

Tel & Fax : 0312 231 54 40

www.tufed.net

Fiyatı/Price: 50 TL (KDV Dahil)

Banka Hesap No / Account No:

Vakıf Bank Kızılay Şubesi | IBAN: TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi / Design: Emre Turku

Kapak Tasarımı / Cover: Mesut Koçak

Baskı / Printed: Tarcan Matbaa

İvedik Köy Mahallesi, İvedik Cd. No:417/A, 06378 Yenimahalle/ANKARA

Tel: 0(312) 384 34 35

Basım Tarihi : Temmuz 2021, 500 Adet

TANZİMAT DÖNEMİNDE MODERN DÜŞÜNCENİN KENDİSİNİ GÖSTERME BİÇİMİ

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 73, Yaz 2021, ss. 188-207.

Geliş Tarihi: 01.04.2021 | Kabul Tarihi: 22.05.2021

Yakup KAHRAMAN*

Avrupa'da doğa bilimlerinin gelişmesi ile yaşamın bütün alanlarını ve varoluşu bu bilimlerin verileri doğrultusunda yorumlama çabaları modern düşüncenin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Platon- Aristo çizgisindeki doğa ile uyumlu, metafizik temellerden hareket eden, bilme'nin kendi başına değerli olduğu, mitolojik ve dini unsurların var olduğu bakış açısı değişerek bireyin kendisini ve kendisi dışındaki varlık alanlarını yeniden konumlandığı deneysel, rasyonel ve analitik yaklaşımlar modern düşüncenin temel nitelikleri olarak ortaya çıkmıştır.

Modern düşüncenin kendisini iyice göstermeye başladığı 17. Yüzyılda bilginin kaynağı olarak önceki dönem referanslarına bağlı kalmak yerine doğayı bizatihi gözlemleyerek ve sınavarak bilgiye ulaşılması ve yaşamın bu bilgiye göre yeniden inşa edilmesi gerektiği yaygın bir görüş haline gelmişti. Diyebiliriz ki modern düşünce özellikle Newton'dan sonraki dönemde Newton'un ortaya koyduğu prensiplere de sadık kalarak akılcı, bilimsel, tekniğin öne çıktığı yaşam biçimini idealize etmiştir. Bu bakış açısının yerleşik hale gelmesinde bilimin insanın kendi başına yetkinleşebilecek gücü verdiği düşüncesinin önemli bir rolü bulunmaktadır.

Yetkin bir varlık olarak eski-yeni dikatomisi üzerinden yeni anlamlar inşa etmenin mümkün olduğunu, doğa bilimsel temelden hareket ederek elde edilen yeni bilgilerin insanlığın olgunluk dönemine girdiğinin de belirtisi olarak değerlendirildiği modern düşünme tarzında geçmiş sıfırlanabilen bir de-

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, ORCID ID: 0000-0003-0152-9136, e-mail: ka_ya69@hotmail.com

ğ er olarak düşünölmüştür. Bu varsayımdan hareket eden Modern düşünme biçimi, varlık, sanat, siyaset, ahlak, din, ekonomi vb. yaşam alanlarını bilimsel verilere ve bilimsel değerlere göre yeni baştan tasarlamıştır. Burada ortaya konacak tasarım çabası ise tarihsel-toplumsal belirlenimlere dikkat etmeden tıpkı olguları ve olgular arası ilişkileri açıklamak için yapılan niceliksel değerlerle sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Bundan dolayı modern düşünce sadece felsefi düzey ile sınırlı teorik bir etkinlik olarak değerlendirilmemelidir. Bu bakımdan Kant'ın, felsefecinin sadece kavramlarla meşgul olan bir kişi değil aynı zamanda insan aklı adına yaşayan bir yasa koyucu olduğu iddiası modern düşünceyi benimseyen düşünürlerin sadece teorik bir takım varsayımlarla yetinmeyerek yaşamı şekillendirme amacı taşıdığını da göstermektedir.

Bu düşüncenin meydana getiricileri ve savunucuları bilim ve rasyonel düşünce doğrultusunda ortaya koydukları görüşlerin bütün yaşam alanlarına yansıtılması ile birlikte ideal bireyin ve toplumun ortaya çıkabileceğine inanıyorlardı. Varlığa ve yaşama ait doğru bilgilere sahip olan seçkin bir elit tarafından belirlenecek yol haritası ile bilişsel süreçlerin yaşam alanında hayata geçirilmesi sayesinde hakiki bir medeniyet oluşacağı, modern düşüncenin savunucularında hâkim bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde modern süreç, doğa bilimsel yöntem ve verilerin ışığında oluşturulmuş ilkelerin emperyal düzeyde dikte edilmesini de beraberinde getirmiştir.

Evrensel, nesnel, objektif, genel-geçer olduğu düşünülen modern düşünceye ait unsurların yaşam alanlarında uygulanması ile birlikte toplumsal, iktisadi, siyasi sorunların aşılabileceğini iddia eden modern entellektüeller tasarımcı, mühendisvari bir tutum sergilemişlerdir. Sekülerleşme ve bürokrasi ile şekillenmiş devlet yapılanmasını modern düşüncenin pratik tezahürü olarak değerlendiren bu yaklaşıma göre bilim ve rasyonel düşünce ışığında kilisenin etkisinden arındırılmış seküler bir düzen kurulabilirse eşitlik, hürriyet, özgürlük, katılımcılık, çoğulculuk sağlanabilecek, toplumlar ve bireysel yaşam ileri bir düzeye ulaşacaktır.

Bu görüşü savunan elitin bilimin etkisiyle yaşam pratiğini biçimsel ve niceliksel ölçütlerle değerlendirme tavrı modern düşüncenin en önemli tavrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilimin ortaya koyduğu sonuçları mutlak doğru kabul ederek bu doğruların yaşamın rehberi olduğunu savunan modern düşünce Avrupa'da Aydınlanma döneminin temellerini atmıştır. Şüphesiz bu dönem İngiltere, Fransa, İskoç ve Almanya'da kendisini farklı biçimlerde ortaya koymuştur. Bununla birlikte modern unsurların şekillendirdiği bu dönemin temel yaklaşımı ahlakı, ekonomiyi olduğu kadar zamanı, mekânı da mitolojik-dini zeminden kopararak niceliksel ölçütler bağlamın-

da anlamlandırmaktır. Avrupa'da entellektüellerin oluşturduğu ve siyasal sosyal zeminde önemli bir karşılık bulan modern düşünme tarzına ait bu yaklaşım biçimleri aynı dönemde Osmanlı düşüncesinde bulunmamaktadır.

Kuramsal çerçevesi olgusalılık, ölçülebilirlik, hesaplanabilirlik olan modern düşüncenin aksine yaşamı ve varlığı olgusal alan ile sınırlandırmayan Osmanlı düşüncesi beslendiği İslami geleneğin etkisiyle Tanzimat'a kadar insana, varlığa, topluma ve siyasete dair bütün konuları dini ve ahlaki yaklaşımla ele almıştır. Yenileşme hareketleri ile birlikte yavaş yavaş girmeye başlayan modern düşünce unsurlarının yorumlanmasında da bu bakış açısının ve kültürel-siyasal geçmiş'in önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Avrupa'nın dini ve kültürel açıdan Osmanlı'dan farklı olan yapısı Osmanlı bürokrat ve düşünürünün *dar-ül harb* olarak nitelediği bu coğrafya ile ilişki tarzını konumlandırmasında ve modern düşünceyi alımlamasında önemli bir rol oynamıştır. Tanzimat öncesindeki etkileşimlerin bu temel bakış açısıyla var olduğunu ve Tanzimat döneminde de büyük oranda devam ettiğini söyleyebiliriz. Tanzimat öncesinde başlayan askeri yeniliklerin temelinde bulunan bu tavrı yorumlayan Halil İnalıcık'a göre modernleşme saldırgan ve emperyalist Batı'ya karşı devletin kendisini koruma tedbiri olarak benimsediği programdı.¹

18. yüzyılda belirli bir strateji ile yapılan yenileşme hareketlerini İnalıcık'ın dediği gibi bürokratlar devletin ihyası için yapmış olsalar da bu yenileşmelerin temelinde bir inanç ve kabul bulunmaktadır. Özellikle II. Viyana bozgunu ile başlayan süreçte Osmanlı kendisini niteliksel bakımdan üstün görse de Avrupa'yı ürettiği teknik bağlamında medeniyet olarak kabul etmiş bu kabul de modern unsurların alınmasına zemin hazırlamıştır. Modern unsurların Avrupa'da meydana getirdiği yaşamsal dönüşüm birçok Osmanlı bürokrasını hayran bırakmış ve Avrupa'ya karşı daha önce var olmayan anlama arzusunun ortaya çıkmasıyla birlikte yenileşmelerin ivmesi artmıştır. Modern düşüncenin zeminini oluşturan bu tavır değişikliğini Tanpınar, Yirmi sekiz Çelebi Mehmet'in bakış açısından resmetmiştir. Tanpınar'a göre Yirmi sekiz Çelebi Mehmet, 1721'de gittiği Paris'i, Evliya Çelebi'nin Viyana'yı seyrettiği gibi Kanuni asrının *şanlı hatıraları arasından ve bir serhat mücahidinin mağrur gözü ile görmez. O, 18. yüzyıl Paris'ine Karlofça'nın ve Pasarofça'nın milli şuurda açtığı hazin gediklerden ve devlet işlerinde pişmiş zeki bir memurun tecrübesiyle bakar.*²

Burada Osmanlı siyaset adamları ve düşünürlerinin kendi dini ve kültürel zeminlerine olan inançlarında en ufak bir sarsıntı bulunmamaktadır. Fakat

1 Halil İnalıcık, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.196.

2 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s.54.

Tanpınar'ın anlatımında da görüldüğü kadarıyla pek çok siyasi ve sosyal problemle başa çıkmaya çalışan Osmanlı, Avrupa'nın kendilerinden niteliksel değil ama derece farkı ile daha ileride olduğunu kabul etmeye başlamıştır. Derece farkının giderilmesi için ise maddi kültür çerçevesi olarak belirlenen unsurların alınması yeterli görülmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda modern düşüncenin Osmanlı siyasetinde, entelektüel ve toplumsal hayatında yer etmeye başlamasının yolunu açmış bu düşüncenin alan ve içeriğinin nasıl belirleneceğini tayin etmiştir.

Maddi ve manevi kültür ayırımı yaparak modernitenin ürettiği maddi kültür alanındaki yenilikleri almaya çalışan Osmanlı bürokratları modern düşünceye ait olan rasyonellik, bilim ve tekniğe önem verme gibi ilkeler üzerinde durmuşlardır. Bu ilkelere dayalı Avrupa'daki yenileşmelerin alınması konusunda istekli olan Osmanlı siyaset adamları kategorik bir ayırım yaparak alınacaklar ve alınmayacaklar şeklinde bir ayırımı giderek Avrupa'nın tarihsel-kültürel süreçlerinin etkisinden arındırılmış unsurların alınarak kendi değerlerine adapte edilebileceği düşüncesi ile hareket etmişlerdir. II. Mahmut'un Galatasaray Lisesinin açılışındaki ifadeleri bunu göstermektedir:

Çocuklar: İşbu ebniyei âliyei Mektebi Tıbbiye olmak üzere teşkil ve tertip ederek Mektebi Tıbbiyei Adliyei Şahane tesmiye ettim ve burada bakayı sıhhati beşeriye hizmeti azizesine muvazabet olunacağından bu mektebi sair mekteplere tercih ve takdim eyledim. Bunda Fransızca olarak fenni tıbbi tahsil edeceksiniz. (...) Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransızca lisanı tahsil ettirmek değildir. Ancak fenni tıbbi öğretip refte refte kendi lisanımıza almaktır.³

Tıp eğitimi ile kullanılan Fransızca dili arasında sentetik bir ayırım yapılabileceği böylece istenilmeyen *kültürel motiflerin* rahatlıkla dışarıda bırakılabileceği düşüncesi Tanzimat öncesinde modernleşmenin unsurlarına karşı *şematik bir* tavır geliştirildiğini göstermektedir. Bu tavrı benimseyen Osmanlı bürokratu Avrupa'nın dilinin kültürel değerleri ile sıkı bağı olduğunu düşündüğü için dili araçsallaştırıp değersizleştirebileceğini *düşünerek* asıl alınması gereken ve maddi değer olarak görülen tıp bilimine ait unsurların alınabileceğini düşünmektedir. Buna benzer tavırlar diğer ilim ve fen alanlarında da görülmektedir.

Bütün ahlaki olumsuzlukların kaynağı olarak değerlendirdikleri Avrupa'nın *medeniyet haline gelmesini* ahlaki bozukluklarına rağmen niceliksel

3 A. Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.940.

yönlerine yani ellerinde bulundurdukları bilim ve teknik seviyeye bağlayan Osmanlı, bu unsurların steril biçimde alınabileceğine inanmıştır. Bu inancın diğer bir göstergesi Paris'e gönderilen öğrencilerin kimliklerini koruyabilmeleri için nerede iskân edeceklerine, hangi dilde konuşacaklarına, kimlerle hangi sınırlar içerisinde görüşmeleri gerektiğine dair yazışmadır:

tahsil-i ulûm ve fûnûn etmek üzere bu defa Fransa'ya gönderilecek çocukların seneleri, on iki, on üç olmak ve çocuklar bir konakta toplansa daima beyni erinde Türkî ve Arabî tekellüm ederek Fransızlar ile ancak evkat-ı muayenede görüşüp bu cihetle Avrupa'nın ahlâk ve âbadiyla ülfet ve mümâresât etmeyerek⁴

Buradaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Tanzimat *öncesinde* başlayan ve Tanzimat döneminde devam eden askeriyeden sonra eğitim, hukuk, siyaset alanına doğru genişleyen zeminde maddi değer olarak nitelenen modern unsurların herhangi bir kimlik problemi oluşturulmayacak şekilde alınabileceği varsayılmıştır. Bu varsayımın temelinde hakikati ahlak ve dini öğelerle ilişkilendiren dolayısıyla kendi medeniyet birikiminin alınabilecek hiçbir maddi unsur ile dönüşmeyeceği düşüncesi bulunmaktadır.

*İçerisinde yetiştiği medeniyetin dini ahlak üzerine kurulu yaşam perspektifini benimsemiş olan Ahmet Mithat'ın yorumlarında bu düşüncüyü görebiliriz. Ahmet Mithat'a göre İslamiyet zaten bize bütün ahlaki hakikatleri sunmuştur. Biz bu hakikatlere yapıştığımızda Avrupa'ya ait hiçbir unsur bizi etkileyemez. Avrupa bize ait bu hakikatlere asla ulaşamayacaktır. Fakat biz onların elde ettiği modern unsurları alabiliriz. Bu bakımdan bizim onlara gıpta etmemizi gerektirecek hiçbir husus bulunmamaktadır.*⁵

Ahmet Mithat'ın benimsediği bakış açısına göre bilim ve teknik her durumda kazanılabilecek önem derecesi düşük bir beceridir. Eğer medeniyetten bahsedilecek ise bu ancak ahlaki değerlerin gelişimi ile mümkündür. Bu ise Avrupa'da bulunmamaktadır. Avrupa'nın ürettiği bilim ve teknik ise sadece bizim maddi ilerlememiz için kullanabileceğimiz bize eklenilebilecek ve bizim tarafımızdan uyarlanabilecek ürünlerden ibarettir.

Aydınlanma Çağı filozoflarından Montesquieu ile Voltaire'den etkilenen, Rousseau'dan *Emile*'i, Fénelon'dan *Télémaque*'i çeviren Tanzimat döneminin önemli düşünürü Ziya Paşa için Avrupa düşüncesi değişim kaynağı veya referans olarak değerlendirilemez. Ziya Paşa kendi medeniyet birikiminin

4 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1981, s.7.

5 Ahmet Mithat, *Avrupa'da Bir Cevlan*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s.772.

evrensel niteliklere sahip olduğuna inanarak bu nitelikleri tekrar kazanabilmenin yolu olarak Avrupa düşüncesinde ahlakla ilişkili olmayan ilkelerin uygulanabileceğini söylemektedir.

Avrupa'nın bilim ve teknikteki gelişiminden dolayı değil İslam-Osmanlı geleneğini takip etmememizden dolayı sorunların ortaya çıktığını düşünen Ziya Paşa'ya göre:

Bade zaman, şekl-i istiklaldeki imaretler ve hükümet ve devlet ve sultanlar tagallüb tarikiyle zuhura geldi. Ve her hükümet-i islâmiyye hük-m-i şer'e inkiyad ve mutabaatla iltizam-ı vazife-i adl ve hakkaniyet eylediği müddetçe mazhar-ı terakki ve saadet ve ahali ve tab'a dahi nail-i vefz ve istirahat oldular. Ve her ne zaman ki, bu meslek-i müstakimden udul ile idare-i keyfiyye yoluna girmeye başladılar. O tarihten tedenni ve inkıraza meyledip, bilahare muzmahil ve nabud oldular.⁶

Modern düşünceye ait ilerlemeci bilincin izlerini taşıyan Ziya Paşa için yeniden ileri seviyeye çıkmanın yolu Osmanlı'nın kendi ahlaki ve dini değerlerine geri dönmesidir. Ziya Paşa için ideal değerlerin kaynağı Doğu hikmeti iken Avrupa, aslen doğu hikmetinden kaynaklı bir takım tamamlayıcı unsurların yeridir.

İslam düşüncesinin etkisiyle kendi medeniyet unsurlarını asli, Avrupa'ya ait alınabilecek modern unsurları ise arızı olarak değerlendiren bu yaklaşım tarzı Tanzimat döneminde modernitenin alımlanışında sosyo-psikolojik üstünlük duygusunun da halen var olduğunu göstermektedir. Bu bakış açısı paradigmatik bir kırılmanın olmasını ve anlam dünyasının tamamen terk edilmesini de engellemiştir. Hatta Avrupa ile yaşanan bu diyaloji modern düşüncenin ilkelerinin yavaş yavaş düşünce geleneğimizde yer etmesi ile beraber Osmanlı'da Osmanlılık ve İslam bilincinin canlanmasına da neden olmuştur. Buna dikkat çeken Kılıçbay'a göre birçok kimse açısından kapsamlı bir uygarlık değiştirme harekâtı olan, ama aslında eski düzenin ihya çabası olarak nitelendirilebilecek olan Tanzimat dönemi, bir Osmanlı kimliği teorisinin, bizzat Osmanlılar tarafından inşa edilmesine tanıklık etmiştir. Ama bu teoriler, ana gövdeleri itibarıyla, Osmanlı'nın kendine özgü yanlarını açığa çıkartmaktan çok, onun bir İslam devleti ve toplumu olduğunu ve genel İslam uygarlık ve kültürü açısından ele alınması gerektiğini vurgulamaya yönelik olmuştur.⁷

6 Ziya Paşa, "Yirmi Beşinci Numarada Olan Hâtraya Zeyl", *Hürriyet*, No: 28, 21 Ramazan sene 1285, s. 4-8.

7 Mehmet Ali Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 62-63.

Modern düşüncenin ilkelerinin sosyal ve siyasal sorunların çözümünde verimli bir zemin meydana getirme potansiyeline sahip olduğu düşünülse de bu ilkeler İslam ve Osmanlılık bilinci üzerinden yorumlanmaktadır. Bundan dolayı Tanzimat öncesinde olduğu gibi Tanzimat döneminde de modernite bütün kavramları ve ilkeleri ile ideolojik bir çerçevede alınmamıştır. Bunun yerine Tanzimat eliti ihtiyaçları olduğunu düşündükleri alanlarda uyarlamalar yaparak pratik bir çerçevede almışlardır.

Osmanlı bürokrat ve düşünürünün moderniteye ait ilkeleri pratik ihtiyaçlar doğrultusunda alma teşebbüsü yaşam ve düşünce hayatında önceki dönemlere göre farklılaşmaları da beraberinde getirmiştir. Modern düşüncenin etkisiyle ortaya çıkan bu farklılaşma o dönemde asla bugünün tasarımcı bilinciyle bakarak yapılan değerlendirmelerde olduğu gibi bir zemin değişikliği olarak algılanmamıştır. Dönemin bu yaklaşımına dikkat çeken İlber Ortaylı'ya göre:

Hayatın hareketliliği, değişen toplumun yarattığı yeni şartlar, yeni imkânlar; genç bürokrasinin önünde açılan yeni ufukların, görkemin, renklenen yaşamın etrafındaki iktidar kavgasının getirdiği yorgunluk, mistisizme ilgiyi de artırdı. Tekkeler doldu, boşaldı, tasavvufî düşünce ve tecerrüd seçkinlerin hayatının bir bölümünde yer etti. 19. yüzyıl seçkinlerinin çocukları piyano hocasının, Fransız mürebbiyesinin eğitimine teslim edilirken; ailenin intisabettiği tarikat şeyhinin eli de öptürüldü. Bu karmaşıklaşan renkli ortamda bir Doğu-Batı sentezi mi doğuyordu? Hayır... Böyle bir sentezin özlemi ve tartışması uzun süre söz konusu bile olmadı. Güzel olan, gerekli olan her şey denenmeli, alınmalı, öğrenilmeliydi.⁸

Moderniteye ait düşünce ve yaşam biçiminin etkileri ortaya çıkmaya başlamakla birlikte kuramsal değerlendirmelerde Osmanlı bürokrat ve düşünürünün kafasında kendi zeminlerine karşı bir güvensizlik hissine rastlamamaktayız. Bu bakımdan Tanzimat dönemine bugünden bakarak bir bilinç yarılmasının olduğunu ve bir taraftan modern düşüncenin ilkeleri diğer taraftan İslam-Osmanlı geleneğinin aynı tonda etkiye sahip olduğunu söylemek de pek mümkün görünmemektedir. Yani iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-faydasız gibi değerlendirmelerde çerçeveyi belirleyen kadim referanslardır. Bu epistemik yapının etkisi ile bakan bürokrat ve düşünür modernitenin unsurlarını alımlarken tasarımcı bir tavır değil ontolojik bir tavır ile yaşam pratiklerini gözetmiştir. Dolayısıyla Avrupa'da siyasette, askeriyede, eğitimde yapılan teknik yenileşmeleri takip eden ve bu yenileşmelerin oradaki sorunları çözdüğüne ikna olan Osmanlı siyaset adamının siyasal dönüşümü kabul etme sebepleri

⁸ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007, s.18.

bu bakımdan ideolojik değil pratiktir. Bu tavır gereği önemli olan süreçler değil bizi maddi olarak Avrupa ile aynı seviyeye çıkaracak olan sonuçlardır.

Modernleşme deneyiminin süreçlerinin değil de ürettiklerinin sorunları çözdüğünü düşünen Osmanlı bürokratu Avrupa'ya ait modern ürünlerin, Osmanlı düşünürü de modern düşünce ilkelerinin bir kısmının adaptasyonunu yeterli görmektedir. Tanzimat'ın en önemli uygulayıcılarından Fuat Paşa'nın ifadeleri bu yaklaşımın bir örneğidir:

Devlet-i Aliyye dört esas üzere müesses olup bunlar ile her nasıl istenir ise idaresi ve ilerlemesi kabil olur ve bunlardan her hangisi naakıs olur ise idare kabil olmaz. Dört esas budur: Millet-i İslâmiyye, Devlet-i Türkiye, Sâlatin-i Osmaniye, Payitaht-ı İstanbul⁹

Tanzimat bürokratları gibi düşünürleri de yenileşmeyi varolan sosyo-kültürel yapıdan kopuş olarak değerlendirmeyen modern düşüncenin ilkelerini İslam düşünce ve bilgi kuramına eklemenebilecek evrensel hakikatler olarak değerlendirmektedirler. Tanzimat'ın önde gelen savunucularından Şinasi "Gülhâne Hattı bazılarının zannı gibi Devlet-i Aliyye için bir şartnâme-i esasî değildir, yalnız şartnâme-i hakîkimiz olan şer'-i şerîfin bazı kavâidini teyid ile beraber Avrupa'nın fikrine muvafık birkaç tedbîr-i idareyi müeyyed bir beyannâmeden ibarettir" ifadesi ile bunu teyid etmektedir.¹⁰

Denilebilir ki yenileşmelerin alınmasında, uygulanmasında dini temelde meydana gelen medeniyet ve hukuk anlayışı asıl olarak devam etmektedir. Tekniğe önem vermekle birlikte nizamı önceleyen Tanzimat bürokrat ve düşünürü eski kuralların yeni sosyo-kültürel, siyasal gelişmelere cevap veremediğini düşünmekle birlikte moderniteye göre oluşturulacak yeni sistemin zeminini de burada göstermektedir. Geçmişten gelen bu zemine bağlılık Tanzimat bürokratlarının ve düşünürlerinin "kitabî" davranmayıp yenileşmeleri realite ile buluşturmak için çaba sarf etmelerini sağlamıştır. Bu çabaya değinen *İlber Ortaylı'ya göre Tanzimatçılar inkılapçı değildiler, reformcu bir dünya görüşüne sahiptiler. Ona göre Tanzimatçı devlet adamları uygulamaya koydukları her yenilikte "kaide-i tedriç" dedikleri ılımlı bir yol izlemişlerdir. Bu ılımlık kaidelerini, birbirlerinin radikal uygulamalarını frenlemek kadar, Avrupa devletlerinin önerilerini görünüşte kabul edip, hasıraltı etmek veya kendilerine göre değiştirerek uygulamak biçiminde yürütmüşlerdir.*¹¹

9 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, T.T.K Yayınları, 1986, s.85.

10 Şinasi, *İbret*, Sayı: 46, 25 Teşrinievvel 1288, s. 1.

11 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, İstanbul, 1987, s.88.

Modern düşüncenin Tanzimat'taki yönünü de belirleyen bu yenileşme stratejisini Fındıkoğlu Doğu-Batı arasında zihinsel ve ruhsal çatışma olarak değerlendirmektedir. Buna rağmen Fındıkoğlu'na göre Tanzimat dönemindeki düşünür için otorite kaynağı yine de İslami referanslardır. O, dönemin düşünürünün, asıl kanunun ilahi kanun olduğu bilinci ile hareket ederek Avrupalılaşmayı sadece düzenin sağlanması için bir araç olarak değerlendirdiğini savunur. Ona göre sadece şekli bir değişiklik ile dini medeniyet ve hukuk felsefesinin devam edeceği inancı bu dönemin temel fikridir.¹²

Tanzimat elitinin tavırlarından anladığımız kadarıyla modernite bütünüyle ideal olan olarak değerlendirilmemektedir. Seçmecî bir tavır sergilenerek yenileşmelerin alınması bu görüşümüzü desteklemektedir. Kendi medeniyetini asıl, Avrupa'nın tekniğini ve rasyonel düşüncesini tamamlayıcı unsur olarak değerlendiren bu yaklaşım modern düşüncenin ilke ve kavramlarının İslami-kültürel perspektifle yorumlanmasına neden olmuştur. Kendi pratik zeminini görmezden gelmeyen Osmanlı siyaset adamı ve düşünürü nizamın yeniden inşasını modern unsurların olduğu gibi alınmasında değil bu unsurların belirli bir epistemik süreçten geçmesi ile ilişkilendirmişlerdir. Bu tavra dikkat çeken Jale Parla'ya göre Tanzimat'ta "yenilikçi" diye nitelendirilen düzenlemelere ne kadar zaman ve enerji harcanmışsa, yenilikçi atılımların sınırlarını çizmeye bunun birkaç katı özen ve enerji harcanmış, dahası bu sınırlar egemen bir epistemolojinin şemsiyesi altında nakil, ayet ve hadis ile pekiştirilmiştir.¹³

Tanzimat düşünürleri Osmanlı kültürünün kapsamlı ve mutlak egemenliğinde Avrupa'ya ait ilke ve yeniliklerin zahmetsizce sindirilebileceği ve bu sindirmenin de yararlı olacağı konusunda ortak bir görüşe sahiptiler. Onlar "yenilikçi" ilkelerin tümünü geleneksel kültürel normlar çerçevesinde, hatta bu normların terimlerine "tercüme" ederek tanımlamaya özen gösteriyorlardı. Bu, imparatorluğun ahlâk, İslam düşünce ve hukuku alanındaki temellerinin pekiştirilmesi ve Batı'dan alınacak bir dizi teknik gelişmenin bu ana halkalara eklenmesi anlamına geliyordu. Başka bir deyişle, yenilik fikrinin ardında biçimlendirici, yoğurucu, belirleyici bir Osmanlı kültürünün mutlak egemenliği vardı.¹⁴

Tanzimat döneminde Avrupa'dan alınacak yeniliklerin İslami epistemolojiye tasdik ettirilme çabası modern düşüncenin ilkelerinin, kavramlarının alan ve içeriğini belirlerlerken de devam etmiştir. Avrupa'yı fiziki güç olarak algıla-

12 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İçtimai Hayat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.658.

13 Jale Parla, *Babalar ve Oğullar Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.11.

14 Jale Parla, *Babalar ve Oğullar Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, s.13.

yan bürokrat ve düşünürler İslam-Osmanlı geleneğine bağlı kuramsal zemin üzerinden modern düşüncenin unsurları ile bağ kurmuşlardır. Şüphesiz ortaya çıkan bu diyaloji ile modern düşünce son dönem Osmanlı düşüncesinde otantik bir tarzda kendisini göstermiş aynı zamanda bu düşünce ile irtibata geçen bürokrat ve düşünürlerin zihnini önceden olmayan bir biçime sokmuştur.

Modernitenin rasyonel düşünme biçimini İslam'ın akıl'a verdiği önem ile Avrupa'nın parlamenter sistemini İslam'ın istişareyi tavsiyesi ile ilişkilendiren dönemin düşünürlerinin ifadeleri Tanzimat'a kadar olan ve Tanzimat'ta da devam eden geleneksel yapıdan farklı bir tavrı barındırmakta idi.

Bu değişime dikkat çeken Mehmet Kaplan'a göre Tanzimat'tan önceki Osmanlı aydın tipi olarak ulema, yeni ve şahsi fikir ileri sürmeyi "bid'at" kabul eden bir tiptir. Tanzimat'tan sonra ise Batı örneğine göre yetişen Türk aydınının başlıca özelliği akıl'a değer vermesi ve yeni fikirler ileri sürmekten korkmamasıdır. Eskinin tam tersine bu devirde "terakki" ve "hürriyet" fikirlerine büyük önem verilir. Bu devirde edebiyatta "yenilik" ve "orjinalite" en büyük değer sayılır.¹⁵

Mehmet Kaplan şiir tahlilleri yaparken Tanzimat ile birlikte eski-yeni tarz olmak üzere iki tip şiir ve dolayısıyla iki tip düşünce tarzının belirginleştiğini düşünür. Buna göre eski zihniyetin en önemli özelliği gerçek ve ideal *âlem* olarak ahireti görmesinden dolayı tabiata ve sosyal sorunlara karşı ilgisizliğidir. Bunun en güzel örneğini Akif Paşa'da görmek mümkündür. Yeni zihniyetin en önemli özelliği ise toplum ve yaşam ile ilgili konulara olan eğilimidir.¹⁶

Mehmet Kaplan'ın yeni olarak nitelediği *düşünce tarzının en önemli örneği ise Şinasi'dir*. Eskilerin ahirete yöneldiği yerde Şinasi dünyaya yönelir. Yani yeniyi temsil etmektedir. Kaplan'a göre yeni yaklaşımda din bağlamı dünya görüşünden çıkılmamakla birlikte dine bakış tarzı da değişiyor. Tanrı sadece ölüm Tanrısı değil, hayat Tanrısıdır. Ahirete inanılmakla birlikte dünyanın güzellikleri üzerinde durulmaya başlanıyor.¹⁷

Yeni aydın tipi dinin kavram ve içeriğini modern düşüncenin akılcı bakış açısından hareketle anlamlandırırken benzer tavır toplum ve siyaset alanında da kendisini göstermeye başlamıştır.

Modernite sürecinin en önemli dönemi olan Aydınlanma'da özgürlük, hürriyet ve eşitlik ile insanlığın daha mükemmel bir yaşam alanı oluştura-

15 Mehmet Kaplan, "Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi", *Tanzimat*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdaniloğlu, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s. 318.

16 Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I / Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005, s. 23.

17 Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I / Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar*, s. 33.

bileceği genel kanaat haline gelmiştir. Bu kavramların vaat ettiği toplumsal yapının İslam'ın hedeflediği yapı ile aynı olduğuna inanan Tanzimat düşünürleri bunun olabilmesi için Batı'daki akıl zemininde ortaya çıkan ilim ve irfan'ın olduğu gibi alınması gerektiğini düşünmektedirler.

Tanzimat dönemindeki yazarları incelediğimizde 18. Yüzyıl Fransız yazarlarının etkisini göreceğimizi söyleyen Ali Nihat Tarlan'a göre *Tanzimat edebiyatçıları dinin şahsi ihtiraslara alet edildiğini, milletin ilerlemesine, uyanmasına, yaşaması için lazım gelen esbabın teminine engel olduğunu, saltanatın milleti istibdat altında ezdiğini düşünüyorlardı. Dinin hakikatini meydana çıkaracak, saltanatın gayrimeşru tahakkümünü ortadan kaldıracak, millete varlığını, hukukunu tanıttak ise ilim ve irfandı. Ona göre Tanzimat edebiyatçıları için ise bu ilim ve irfanın kaynağı Batı olduğu için oraya yönelmişlerdir.*¹⁸

Din ve ahlak zemininden ayrılmamış olan Tanzimat dönemi düşünürleri modern düşüncenin etkisiyle içinde buldukları sorunların çözümünün öncelikle bu alanlarda akli yapılanmalardan geçtiğini düşünmektedirler. Akıl yolu ile kazanılmış ilmi hakikatlerin herhangi bir topluluğun değil insanlığın ortak mirası olduğu inancına sahip düşünürler modern düşüncenin bu yönünü evrensel bir ilke olarak benimsemişlerdir. Düşünürlere göre bu ilkenin din ve siyaset alanında görünür kılınması ile birlikte Osmanlı yeniden ihya olacaktır.

Avrupa'da 18. Yüzyıl modern düşüncesindeki akılcı yaklaşım kurgulayıcı yönün yanı sıra toplumsal bağlar, görenekler, duygular ve inançların yıkımının gerekli olduğunu vurgularken¹⁹ Tanzimat döneminde ortaya çıkan akılcılık yıkıcı bir manivela olarak değil tecdid edici araç olarak değerlendirilmiştir.

Tanzimat'ta düşünürler din ve gelenekle birlikte akılcı yaklaşıma toplum ve siyaseti ıslah edip yönlendiren bir güç olarak görmektedirler. Düşünürler tamamlayıcı unsurlar olarak değerlendirilen rasyonel düşüncenin siyasette, hukukta ve toplumsal yaşamdaki uygulamaları ile nizamın tekrar inşa edileceğini düşünmektedirler. Modern düşünceye ait parlamento, meşrutiyet ve demokrasi gibi yapılanmaların İslami kaynaklarda ve uygulamalarda da var olduğuna inanan ve bunu göstermeye çalışan düşünürler bu şekilde diyalojik bir bilinçle moderniteyi yorumlamışlardır.

Yenileşmenin gerekliliğini düşünen, bu yenileşmelerde kurucu güç olarak İslam dinine ait referanslara bağlı olan Tanzimat düşünürü olarak Namık Kemal siyasal-hukuki yapılanmaları ortaya koyarken bir taraftan İslam

18 Ali Nihat Tarlan, "Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddit", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.601.

19 Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s.27.

fıkhına yaslanması gerektiğini belirtirken diğer taraftan rasyonel düşüncüyü esas almaktadır. Ona göre:

İnsan her neye olursa olsun akıyla hükmeder... Cihanda akıldan başka bir mümeyyiz yoktur. Siz aklın hükmünü terfîd ediyorsunuz. Hâlbuki terfîd de bir hükm-i aklîdir.²⁰

Aklın çizdiği yolun takip edilmesi ile hakikatin kendisini göstereceğine inanan Namık Kemal akıl ile hareket edildiğinde siyasette var olan problemlerin çözümünün otoriter ve merkezîyetçi bir yapıdan kurtularak katılımın olduğu bir yapı ile çözülebileceğini fark edeceğimize inanır. O, Avrupa'da gördüğü bu parlamenter sistemin İslami anlamda istişare tavsiyesi ile de uygunluk içerdiğini düşünmektedir.²¹

Bir taraftan içinde bulunduğu dini-kültürel zeminin referanslarını dikkate alan Namık Kemal diğer taraftan da modern düşüncenin en önemli özelliği olan akıl ilkelerine uygunluğu temel ölçüt olarak kabul etmektedir. Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'ni ve Montesquieu'nun *Kanunların Ruhunu* çevirisini yapan modern Avrupa'nın zihin dünyasını yakından tanıyan Namık Kemal, modern düşüncenin en önemli ilkesi olan akılcı bakışın devleti ve değerlerimizi yeniden canlandıracağını düşünmektedir. O, kendi değerlerimize bağlı kalarak bilim ve teknikte gelinen düzeyin yakalanabileceği bir yol haritası çizmeye çalışmaktadır. Bu yol haritasını çizerken dil, sanat, ahlak ve inanç gibi konularda kendi zemininden asla tereddüt etmemektedir. Bu alanlardaki kısmi bozulmaların insanların yanlış yorumlamalarıyla ilgili olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu yanlış yorumlamaların giderilmesi ise akılcı bakış açısı ile mümkündür. Bu bakış açısını yakaladığımız zaman ileri medeniyet olacağımızı düşünen Namık Kemal'in gözünde bizim kaybettiğimiz Hikmet'i Avrupa bulmuş ve ilerlemiştir. Artık bize düşen bu hikmeti almak ve yolumuza devam etmekten ibarettir.

Tanzimat düşünürleri akli ilimler konusunda Avrupa'yı örnek almakla birlikte yaşam ilkeleri ile ilgili konularda dini referanslara müracaat etmekte tereddüt etmemişlerdir. Bu konuya değinen Ali Canip Yöntem'e göre Anayasa ve meşrutiyet isteyen Namık Kemal, Ziya Paşa ve öteki arkadaşları hukuki ve idari kanunların hatta ceza kanunlarının bile eski 'fıkıhtan' iktibas edilmesi taraftarı idi. Namık Kemal ceza kanunu için fıkıhın ukubat faslını kâfi buluyordu.²²

20 Namık Kemal, Hikmetü'l hukuk. *Mecmua-i Ebuziyya*. Cüz: 48, 1885, s. 1505-1514.

21 Namık Kemal, *Makâlât-ı Siyasîye ve Edebiyye*, "Hasta Adam" 1327, Kubbealtı Sahaf, İstanbul, 1911, s. 97-100.

22 Ali Canip Yöntem, "Her Yönü ile Namık Kemal", *Prof. Dr. Ali Canip Yöntem'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*, haz. Ahmet Sevgi, Mustafa Özcan, Tablet Yayınları, Konya, 2005, s. 175.

Dönemin düşünürleri kendi geleneklerini göz önünde bulundurarak diğer taraftan akılcı yaklaşım ile Osmanlı'nın güncel kültürel, toplumsal, siyasal ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir kuramsal zemin oluşturmaya çalışmışlardır. Düşünürler modern düşünceden etkilenecek oluşturmaya çalıştıkları kuramsal zeminde Fransız ihtilali ile ortaya çıktığını düşündükleri siyasi demokrasi ile İslamiyet'in toplumsal adalet düşüncesi arasında büyük benzerlik olduğuna inandıkları için devletin Avrupalı tarzda yenileşmesini savunmuşlardır.

Tanzimat sonrasında ise modern düşünce zemini felsefi bir derinlik kazanarak genişlemeye başlamış, Aydınlanma düşüncesinde önemli kuramlardan olan Montesquieu'nün hukuki, Rousseau'nun siyasi, Smith'in iktisadi görüşlerini kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra Aydınlanma akılcılığının yansıması olarak laik yaklaşım hukuk ve eğitim alanında kendisine yer bulmuştur.

Şerif Mardin'e göre Osmanlı'da Ahmet Cevdet Paşa'nın çabaları ile laiklik hukuk müesseselerine girmiştir.²³ Bunun yanı sıra 1843'te Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşitliğini tanıyan yeni bir ceza yasasının kabulü, yabancıları kapsayan ticaret davaları için karma mahkemeler oluşturulması, 1850'de Fransa'dan alınan ticaret yasası, 1869'da gayrimüslimleri kapsayan davalara bakmaları için Nizamiye mahkemeleri denilen bir laik mahkemeler hiyerarşisi meydana getirilmesi Osmanlı'nın hukuk alanında ideolojik olmayan işlevsel bir laiklik anlayışını benimsediğini göstermektedir.

Tanzimat döneminde laikleştirme, eğitimde de en önemli eğilim olarak ortaya çıktı. Bunlardan en önemlisi 1859'da bürokrasi ve ordu için kurulan Mekteb-i Mülkiye idi. Sultan Mahmut, rüşdiye adlı laik okullar kurmuştu. Modern eğitimdeki yavaş gelişme, orduyu 1855'ten itibaren kendi askeri rüşdiyeler ağını geliştirmeye zorladı, bunları önemli garnizon kentlerindeki idadiler izledi. 1869'da, Fransız Eğitim Bakanlığı'nın tavsiyesini esas alan yeni bir Maarif Nizamnamesi yayınlandı. Bu yeni nizamname üç seviyeden oluşan bir eğitim sistemini öngörüyordu. Buna göre her büyük köy veya kasabaya rüştiye, her kente sivil idadi ve her vilayet merkezine Fransız liselerini örnek alan Sultaniye adlı yüksek okullar kurulacaktı.²⁴

Akılcı düşüncenin kurumsal alandaki bu yansımaları Tanzimat'ta modern düşüncenin realiteyi yönlendirme gücüne kavuştuğunu göstermek-

23 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, der. Mümtaz'er Türköne - Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 137.

24 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 96.

tedir. Geleneksel hukuk ve eğitim kurumlarının devam etmesiyle birlikte rasyonel değerlerin öne çıktığı bu yeni kurumların oluşumu Tanzimat döneminde pragmatik bir tavrın sonucudur. Osmanlı bürokrasisindeki bu tavır aynı şekilde düşünce dünyasında da bulunmaktadır. Bu düşünürlere göre ahlaken yozlaşmış bir yapıya sahip olmalarına rağmen Avrupa'yı medeniyet haline getiren bir takım ilkelerin alınması bizim için yeterlidir. Bu ilkelerin en önemlisi ise akli *bütün yaşam boyutları için vazgeçilmez* kılmaktan ibarettir. Fakat buradaki akıl Modern düşüncenin kendisine ontolojik ve epistemolojik merkez olarak aldığı akıl değildir. Tanzimat *düşünürleri buradaki akli olma, akılcı tavrı yorumlarken İslami perspektifle doğruyu yanlıştan ayıran bir cevher formu ile değerlendirmişlerdir. O halde düşünürlerin aldıkları ilke ve kavramları herhangi bir kültürel ikileme düşmeden veya Avrupa merkezli bir bakış açısıyla moderniteyi ideolojik olarak benimseyip almamışlardır.*

Modern düşünceye maruz kalan Tanzimat düşünürü dini dünya görüşünden çıkmadan alınabilecek en önemli unsur olarak ilim ve irfanı oluşturan temel olarak akılcı düşünceyi benimsemiştir. Şüphesiz modern düşüncenin etkisinin olmadığı dönemlerde de Osmanlı'da akli yorumlama çabaları vardı. Fakat Tanzimat ile ortaya çıkan *sürecin en önemli özelliği akli çıkarımların toplumsal ve siyasi olaylar kadar dini metinleri de yorumlamada ve kurgulamada referans olarak değerlendirilmeye başlanmasıdır. Hatta denilebilir ki bu dönem ile birlikte İslam'ın akla verdiği değer işlenerek dini dünya görüşü de akıl merkezli olarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Düşünürler devletin ve toplumun ıslahı için bunun gerekli olduğuna inanmışlardır.*

Modern düşünceye ait olan doğa bilimlerinin verilerini kendisine zemin edinen akli düşünme tarzının İslam'ın özü ile de uyduğu varsayılmaktadır. Bundan dolayı düşünürlerin gözünde Avrupa'ya ait yenileşmeler sadece bizim eksik kalmış, eskimiş bazı yönlerimizi iyileştirecek tamamlayıcılardan başka bir şey değildir. Bu bakış açısını en iyi Şinasi'nin sözünde görmekteyiz. Ona göre:

Öyle bir dârul mülk ki zamanımızda Asyanın akl-ı pîranesi, Avrupa'nın biki-ri-i fikriyle izdivaç etmek için bir haclegâh olmuştur.²⁵

Şinasi'nin bu yaklaşımı bir taraftan kendi köklerini sağlam bir zemin olarak gören fakat diğer taraftan tazelenabilmenin, canlanabilmenin bir yolu olarak Avrupa kökenli rasyonel refleksiyonun alınması gerektiğine inanan Tanzimat aydınınının düşünce sistemini göstermektedir. Bu düşünce

25 Şinasi, *Tasvir-i Efkar*, No:79 fi 8 şevval 1279.

sisteminde Avrupa'ya ait herhangi bir düşüncenin koşulsuz ve bütün hatlarıyla olduğu gibi alınması söz konusu değildir.

Tanzimat'ta modern düşüncenin unsurları Osmanlı'daki epistemik yapı ile karşılıklı olarak dönüşmektedir. Bu etkileşimde yine de konumlandırılan, belirleyen biçimsel çerçeveye anlamını veren Osmanlı'nın din ve ahlaktan beslenen kendi zemini. Bu zeminden hareket eden Tanzimat düşünürleri de Osmanlı devlet stratejisinin devamı halinde Türk, Osmanlı ve Müslüman kalarak modern unsurları alma peşindedir. Namık Kemal'in ifadeleri bunu göstermektedir. Ona göre:

Say-ı beşerin muavenetlerinden nerede olsa istifade olunur. Şimdi biz ter- vic-i medeniyeti arzu edersek bu kabîlden olan hakâyık-ı nâfi'ayı nerede bu- lursak iktibas ederiz. Temeddün için Çinlilerden sülûk kebabı ekl etmeği al- mağa muhtaç olmadığımız gibi Avrupalılar'ın dansına, usul-i münakehâtını taklit etmeğe de hiç mecbur değiliz. Kendi ahlâkımızın ilcaât-ı kendi aklımı- zın tasvibâtı âsâr-ı medeniyetin fûrû'atın ama'a-ziyadetin kâfidir.²⁶

Jale Parla, Tanzimat yazarlarının Avrupa'yı alımlama biçimlerinin asla taklitçi ve bütüncü bir tarz taşımadığını düşünmektedir. Ona göre "Tanzi- mat'ın amacı, Şinasi'nin deyişiyle "Asya'nı akl-ı pirânesi ile Avrupa'nın bik- r-i fikrini izdivaç ettirmek" olduğuna göre; Asya'nın erkek, Avrupa'nın kadın olarak şahıslandırıldığı bu evlilik eğretilmesinde egemen olan, Doğu'nun mutlakçı düşünce sistemidir. Gene Doğu'nun bu mutlakçı sistemini çok benzer bir eğretilmeyle vurgulayan Namık Kemal'in şu deyişine bakalım:

Onların bir takım âsar-ı nefisesini taklit eder ve Şark ve Garbın fikr-i kemâl ve bikri hayâlini izdivaç ettirmeye çalışırız." Burada da, "fikri kemâl'in, bü- tün erkek kadın karşıtlıklarında erkeği; "bikri hayâl" in ise kadını temsil etti- ğini biliyoruz. Demek ki, Tanzimat yazarları Batılılaşmayı, Batı'dan ne denli örnek alma ya da Batı'ya öykünme içerirse içersin, erkek egemen bir evlilik birleşmesinin edilgin ögesi olarak görüyorlardı. Bu birleşmenin kurallarını dikte etmek, sınırlarını koymak elbette ki o denli güç bir iş olmayacaktı. Yeter ki, bu kuralları koyacak, bu sınırları çizecek bir otorite simgesi bulunsun.²⁷

Ahlaki ve kültürel ilkelere öncelik veren, bundan dolayı İslam-Osmanlı kimliğini zemin olarak gören Tanzimat düşünürü rasyonel düşüncüyü de bu zemin üzerinden okumaktadır. Bundan dolayı Aydınlanmacı yaklaşımdan farklı olarak akılcı bakış açısı niteliksel değerlerin güncellenebilmesinin,

26 Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleler I*, haz. İsmail Kara, Nergiz Yılmaz Aydoğdu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s.361.

27 Jale Parla, *Babalar ve Oğullar Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, s.17.

yetkinleştirilebilmesinin yolu olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Tanzimat döneminde Avrupa merkezli bilimsel düşüncenin merkeze alındığı ve dinde dâhil olmak üzere bütün yaşam alanlarının bilime göre düzenlenmesi gerektiği görüşü de ortaya çıkmıştır.

Modern düşünce var olanı hesaplanabilir, ölçülebilir hale getirebilmenin yolu olarak bilimsel içerik ve yöntemi bütün alanlar için uygulanması gereken yaşam formülü olarak değerlendirmektedir. Bu görüş olgusal alana girmediği için metafiziğe ait her türlü bilgiye mesafeli bakarak niçin'e değil nasıl'a yoğunlaşılmasını önermektedir. *İnsan ve toplum yaşamını da bu yaklaşımla yeniden tasarlamak gerektiğini düşünen bilimci bakış açısı için tek hakikat aklın denetimindeki bilimsel verilerdir.*

Avrupa'nın teknik üstünlüğünden etkilenerek yeni yaşam stratejisinin buna göre belirlenmesi gerektiğini düşünen bazı Tanzimat düşünürleri niceliksel değerleri öne çıkarmış olsalar da bilimcilikleri Avrupa'daki yaklaşımlardan farklıdır. Bilim ile birlikte dini değerlere de hakikat rolü biçen düşünürler her ikisini ortak noktada buluşturmaya çabalamışlardır. *Örneğin Sâdullah Paşa yazdığı 19. Asır şiirinde bilimin ortaya koyduğu keşiflerle yaşamın ve varlığa bakışın yeniden yorumlandığını söyleyerek yaşamın merkezini bilime göre oluşturmak gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte o, bilimin Allah fikrini doğruladığını da belirtmektedir.*²⁸ Avrupa'da olgusalığın dışında hiçbir bilgiyi anlamlı ve doğru kabul etmeyen bilimciliğe karşı Tanzimat düşünürü içerisinde bulunduğu geleneğin etkisiyle bilimciliği yorumlamıştır.

Diyebiliriz ki Tanzimat döneminde referans merkezinin yavaş yavaş İslam-Osmanlı çizgisindeki epistemik yapıdan modern epistemolojiye geçişinin göstergesi olarak yaşamı akıl zemininde oluşmuş bilime göre düzenlemek gerektiği görüşü düşünürlerde olsa da bu düşünürler kendi anlam çerçevesinden kopmamışlardır. Münif Paşa'nın bilimi din'in ıslah edicisi olarak görmesi de bunun göstergesidir.

Münif Paşa'ya göre ilim bizim günlük hayatımızı kolaylaştırdığı gibi inançlarımızı batıl hurafelerden arındırmaya da yardımcı olur. Münif Paşa tıptan siyasete, tarihten müziğe kadar pek çok ilimden bahsetmiş olsa da kendisi doğa bilimlerini özellikle de jeolojiyi hakiki ilim olarak görmüştür. Ona göre:

Bir devletin kuvvet ve azametinin ve şan ve şevketinin esas-ı hakikiyesi bila-şübhe ilm ü ma'rifet olduğundan, her şeyden evvel bunun tekessür ve intişarına sa'y ve ihtimam eyler.²⁹

28 Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I / Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar*, s. 69-75.

29 Münif Paşa, *Muvazene-i İlm ü Cehl*, MF, No:1, 27, s. 22.

Kendi siyasi ve dini değerlerini güçlendirmenin yolu olarak bilime sarılmak gerektiğini düşünen Münif Paşa'nın bakışında da ideolojik bir bilimciliğin olmadığını, modern düşüncenin ilkelerini ideal değer olarak görmediğini söyleyebiliriz. Bu dönemin düşünürleri modern düşünceye ait ilkelere araçsal bir değer atfederek bu ilkelerin uygulanması ile Avrupa ile eşit seviyeye gelinebileceğini varsayımlardır.

Tanzimat dönemi düşünür ve siyaset adamları çoğunlukla anlamın niteliksel öğelerde bulunduğu varsayımından hareket ederek Avrupa modernleşmesini ve modern düşünce ilkelerini yorumlamışlardır. Plâtoncu epistemolojinin etkisiyle içerisinde buldukları kadim geleneklerin hiçbir unsurun alınmasıyla dönüşmeyeceğini düşünen Tanzimat eliti bu unsurların kendi anlam dünyasına göre yeniden konumlandırılabilirliğini varsayımlardır. Bu varsayımından hareketle Avrupa denilince zihinlerinde var olan olumsuz anlamı oluşturan kültürel normları almadan Bu coğrafyayı medeniyet haline getirdiğini düşündükleri unsurlar üzerine yoğunlaşmışlardır.

Seçmeci bir tavırla kategorik ayırım yaparak akılcı düşünme ve bu düşünmenin sosyal ve siyasal yansımalarını alarak Osmanlı'daki sorunları çözebileceğini varsayan Tanzimat düşünürü aldığı bu unsurların da İslam-Osmanlı epistemoloji ile uyumlu bir bütün teşkil edeceğini düşünmektedir. Bu bakış açısı düşünürlerin kendi medeniyetlerine olan özgüven duygusunu kaybetmediklerini de göstermektedir.

Modern düşüncenin en önemli ilkelerinden olan aklın bütün yaşam alanları için referans kabul edilmesinin İslami yaklaşımla örtüştüğüne inanan düşünürler bu ilkenin benimsenmesi ile dinde öze dönüşün yaşanacağına, toplumsal, siyasal sorunların çözüleceğine ve Osmanlı'nın eski günlerine geri döneceğine inanmışlardır. O halde modern düşüncenin ilkeleri Avrupa gibi olmak için değil kendi medeniyetlerinin ihyasının bir aracı olarak değerlendirilmiştir. Bu şekilde Tanzimat döneminde modern düşüncenin yaşam zemini gözetilerek yorumlanması bu düşünce yapısının Avrupa'da olduğundan daha farklı bir yapı kazanmasına neden olmuştur. Düşünürlerin bu yaklaşımı da göstermektedir ki modern düşüncenin ilkeleri ideolojik değil pratik bir tavırla alınmaya çalışılmıştır.

Öz

Tanzimat Döneminde Modern Düşüncenin Kendisini Gösterme Biçimi

Avrupa'da 17. Yüzyılda kuramsal bir çerçeve kazanan modern düşünce'nin en önemli özelliği aklın doğru yöntemle hakikati bulabileceği iddiasıdır. Bu yaklaşım Aydınlanma düşüncesinde filozoflar tarafından bütün yaşam alanlarının temel ilkesi olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra olgusal ve bilimsel veriler ile varlığı, yaşamı anlama ve yorumlama çabası 18. yüzyılda paradigma haline gelmiştir. Aynı dönemlerde Osmanlı düşüncesi ise İslami referansların ve Platon-Aristoteles felsefesinin varlık, bilgi ahlak anlayışlarının etkisi altındadır. Fakat askeri, siyasi alanlarda yapılan yenileşmelerle birlikte modern düşüncenin ilkelerinin Osmanlı düşüncesinde izleri görülmeye başlanmıştır. Tanzimat ile birlikte ise modern düşünceye ait olan akılcılık düşünürler tarafından benimsenmiş bu ilke içerisinde buldukları kültürel çevre ve İslam-Osmanlı epistemolojisi etkisi ile yorumlanarak siyaset, eğitim, hukuk alanına yansıtılmıştır. Dolayısıyla modern düşünceyi konumlandıran, anlamlandıran çerçevesini belirleyen İslam-Osmanlı epistemolojisidir. Tanzimat düşünürleri modern düşüncenin ilkelerini alımlarken ideolojik bir perspektifle değil pratik yaklaşım sergilemişlerdir. Bu çalışmada Tanzimat elitinin içerisinde bulunduğu ontolojik-epistemolojik zemini dikkate alarak modern düşünceye ait özellikleri nasıl yorumladığı gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Modern Düşünce, Tanzimat Düşüncesi, Akılcılık, Bilimcilik.

Abstract

The Way of Showing the Modern Thought in Tanzimat Era

The most important feature of modern thought, which gained a theoretical framework in Europe in the 17th century, is the claim that the reason can find the truth with the right method. This approach has been evaluated by philosophers as the basic principle of all living spaces in Enlightenment thought. Also factualness and scientific data became a paradigm to understand and interpret existence and life in the 18th century. In the same period, Ottoman thought was under the influence of Islamic references and the understanding of existence, knowledge and morality of Plato-Aristotle philosophy. However, with the innovations in military and political fields, the traces of the principles of modern thought in Ottoman thought began to be seen. With the Tanzimat, rationalism that belongs to modern thought was adopted by thinkers, and this principle has been reflected in the field of politics, education and law by interpreting it with the influence of the cultural environment they are in and the Islamic-Ottoman epistemology. Thus, it is the Islamic-Ottoman epistemology that position, determines its framework, and makes sense of modern thought. Thinkers of Tanzimat took a practical approach rather than an ideological perspective in their acquisition of the principles of modern thought. In this study, it will be tried to show how the Tanzimat elite interprets the features of modern thought by taking into account the ontological-epistemological ground in which it is located.

Keywords: Modern Thought, Tanzimat Thought, Rationalism, Scienticism.

Kaynakça

- Ahmet Mithat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, T.T.K Yayınları, 1986.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1981.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, "Tanzimatta İçtimai Hayat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- İnalçık, Halil, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.
- Kaplan, Mehmet, *Şiir Tahlilleri I / Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005.
- Kaplan, Mehmet, "Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi", *Tanzimat*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, der. Mümtaz'er Türköne - Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Münif Paşa, *Muvazene-i İlm ü Cehl*, MF, No:1, 27.
- Namık Kemal, Hikmetü'l hukuk. *Mecmua-i Ebuziyya*. Cüz: 48, 1885.
- Namık Kemal, *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiyye*, "Hasta Adam" 1327, Kubbealtı Sahaf, İstanbul, 1911.
- Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleler I*, haz. İsmail Kara, Nergiz Yılmaz Aydoğdu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, İstanbul, 1987.
- Parla, Jale, *Babalar ve Oğullar Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Şinasi, *Tasvir-i Efkar*, No:79 fi 8 şevval 1279.
- Şinasi, İbret, Sayı: 46, 25 Teşrinievvel 1288.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Tarlan, Ali Nihat, "Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddit", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- Touraine, Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012
- Ünver, A. Süheyl, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

- Yöntem, Ali Canip, “Her Yönü ile Namık Kemal” , *Prof. Dr. Ali Canip Yöntem’in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*, haz. Ahmet Sevgi, Mustafa Özcan, Tablet Yayınları, Konya, 2005.
- Ziya Paşa, “Yirmi Beşinci Numarada Olan Hâtıraya Zeyl”, *Hürriyet*, No: 28, 21, 1285.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.